

Michał DOLATA

MAŁE MIASTA W AGLOMERACJI BERLINA W OKRESIE TRANSFORMACJI NIEMIEC WSCHODNICH

Dr Michał Dolata – *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*

Adres korespondencyjny:

Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

ul. Bogumiła Krygowskiego 10, 61-680 Poznań

e-mail: dolata@amu.edu.pl

1

ZARYS TREŚCI: Celem artykułu jest charakterystyka procesów rozwoju małych miast w aglomeracji Berlina w latach 1990–2015, tj. w okresie ćwierćwiecza przeobrażeń transformacyjnych w Niemczech Wschodnich. Badaniom poddano gminy miejskie, które u progu przemian w 1990 roku liczyły mniej niż 20 tys. mieszkańców. Przeprowadzone analizy objęły swym zakresem uwarunkowania i kierunki rozwoju poszczególnych miast ze szczególnym uwzględnieniem aspektów rozwoju ludnościowego i przestrzennego.

SŁOWA KLUCZOWE: małe miasta, aglomeracja, transformacja, Berlin, Niemcy Wschodnie.

SMALL TOWNS IN THE URBAN AGGLOMERATION OF BERLIN IN THE PERIOD OF EAST GERMAN TRANSFORMATION

ABSTRACT: The paper aims to characterize the development processes of small towns in the urban agglomeration of Berlin in 1990–2015, i.e. in the period of transformation changes in East Germany. The research has encompassed the urban municipalities with the population below 20 thousands in 1990. The analysis concerned the determinants and courses of development processes of particular towns in view of demographic and spatial aspects.

KEYWORDS: small towns, agglomeration, transformation, Berlin, East Germany.

1.1. Wprowadzenie

Restytucja Niemiec jako ponownie zjednoczonego, realnie demokratycznego państwa związkowego, w 1990 roku stanowiła początek nowego rozdziału w historii regionów i miast funkcjonujących przez ponad cztery dekady w hermetycznych granicach Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Upadek NRD umożliwił uruchomienie sterowanych z Zachodu i zakrojonych na szeroką skalę procesów transformacyjnych, które miały przyspieszyć modernizację Niemiec Wschodnich w sferze politycznej, społecznej i gospodarczej, a tym samym stopniowo zintegrować je z zachodnią częścią kraju i zbliżyć do niej pod względem cywilizacyjnym (Kollmorgen 2005, 2009). Przeobrażenia transformacyjne, zaprogramowane dla obszaru byłej NRD jako nowej wschodniej części zjednoczonych Niemiec, przewidywały także możliwie jak najszybsze scalenie Berlina, który poddany terytorialno-politycznej dezintegracji po II wojnie światowej, odzyskał funkcję stolicy Republiki Federalnej.

Intensywne przeobrażenia transformacyjne dokonujące się w Niemczech Wschodnich od początku lat 90. ubiegłego stulecia, szybko przyniosły wiele pozytywnych efektów, w tym demokratyzację życia, unowocześnienie gospodarki czy bezprecedensową modernizację systemu infrastruktury transportowej. Jednak znaczące okazały się także koszty reform transformacyjnych, zwłaszcza w aspekcie społecznym i demograficznym. Bezrobocie strukturalne, które objęło zarówno rozległe tereny wiejskie, jak i okręgi tradycyjnego przemysłu, wywołało masowe migracje młodej, ekonomicznie najbardziej „wartościowej” ludności do regionów zachodnioniemieckich. Na skutek zaostrzania się tych tendencji, niemal wszystkie miasta obszaru byłej NRD weszły w fazę skrajnie niekorzystnych przeobrażeń strukturalnych, tj. gwałtownego kurczenia się, określanego w literaturze anglojęzycznej jako *city shrinking*, zaś w publikacjach niemieckojęzycznych jako *Stadtschrumpfung*. Transformacja Niemiec Wschodnich przyniosła więc połowiczny sukces (Hannemann 2003; Lang, Tenz 2003; Barnick 2008; Loest 2009).

Niekorzystne długofalowe następstwa reform w Niemczech Wschodnich w stosunkowo niewielkim stopniu dotknęły intensywnie rozwijający się region miejski Berlina – największą monocentryczną aglomerację Niemiec. Wymiar inwestycji „politycznych”, ukierunkowanych na modernizację i integrację struktur niemieckiej stolicy po 1990 roku, wydatnie złagodził zjawiska kryzysowe. Zarówno sam Berlin, jak i liczne gminy i miasta sąsiedniej Brandenburgii, ściśle powiązane z miastem centralnym, oparły się negatywnym tendencjom podtrzymując swoje dotychczasowe funkcje, a nawet pozyskując nowe przy wykorzystaniu korzystnych uwarunkowań rozwoju społecznego i gospodarczego (Kujath 2005; Korcelli-Olejniczak 2009).

Celem artykułu jest charakterystyka procesów rozwoju małych miast w aglomeracji Berlina w latach 1990–2015, tj. w okresie ćwierćwiecza wschodniemieckich przemian transformacyjnych. Podstawę tej charakterystyki stanowiły badania obejmujące gminy miejskie, które u progu przemian w 1990 roku liczyły mniej niż 20 tys. mieszkańców. Analizy te odnoszą się do uwarunkowań i kierunków rozwoju poszczególnych miast ze szczególnym uwzględnieniem aspektów rozwoju ludnościowego i przestrzennego. Charakterystyka procesów rozwojowych zmierza do odpowiedzi na pytania o zmieniające się usytuowanie małych miast w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej aglomeracji stolicy Niemiec.

Analizy przeprowadzone na potrzeby niniejszego opracowania oparto na materiale statystycznym publikowanym przez niemiecki Federalny Urząd Statystyczny (*Statistisches Bundesamt*) w Wiesbaden i Urząd Statystyczny Berlina i Brandenburgii (*Amt für Statistik Berlin – Brandenburg*) oraz na zbiorach danych przestrzennych Urzędu Kartografii i Geoinformacji Kraju Brandenburgii (*Landesvermessung und Geobasisinformation Brandenburg*) w Poczdamie.

1.2. Małe miasta w Niemczech – problemy identyfikacji i charakterystyka zbiorowości

W Niemczech, podobnie jak w Polsce i wielu innych krajach Europy, obowiązuje tradycyjne prawno-administracyjne kryterium identyfikacji miast i wsi, zgodnie z którym miastem (*Stadt*) jest każda jednostka terytorialna, która posiada tzw. status miasta. W przypadku regionów wschodniemieckich, ale także m.in. Polski, Czech i Słowacji, kryterium to wywodzi się z okresu średniowiecznych procesów planowego osadnictwa, w tym procesów miastotwórczych, które objęły Europę Środkowo-Wschodnią w ramach tzw. kolonizacji wschodniej (*Ostkolonisation*) kulminującej w XIII wieku. W polskim piśmiennictwie ówczesne masowe akcje osiedleńcze określane są częściej jako lokacje na prawie magdeburskim lub lubeckim. Warto zauważyć, że po dziś dzień termin „prawa miejskie” jest często stosowany zamiennie z pojęciem „status miasta”, co jest oczywiście podejściem bardzo nieścisłym, a nawet błędnym.

Rozpowszechnione współcześnie podobne podejście do identyfikacji osiedli miejskich w różnych częściach Europy, nie wyklucza odmienności usytuowania miast w strukturach terytorialno-administracyjnych poszczególnych państw, zwłaszcza, że państwa te często różnią się znacząco pod względem ustrojowym. I tak np. o ile w Polsce miasta mogą występować nie tylko pod postacią gminy miejskiej, ale także jako administracyjnie wydzielona część gminy miejsko-wiejskiej, w Niemczech jedyną terytorialno-administracyjną formą miasta jest gmina miejska (*Stadtgemeinde*). Według danych z 2015 roku w Republice Federalnej istniało 2060 gmin miejskich, w tym 599 w Niemczech Wschodnich (na obszarze byłej NRD).

W odniesieniu do terminów, za pomocą których usiłuje się dokonywać podstawowych kategoryzacji wielkościowych siedlisk miejskich, tj. pojęć takich, jak „duże miasto”, „małe miasto” itp., w praktyce wielu oficjalnych narodowych instytucji statystycznych przyjęło się i w zasadzie ciągle obowiązuje podejście zapoczątkowane jeszcze w XIX wieku. Za pierwszą publikację, na łamach której zdefiniowano pojęcia miast różnych kategorii wielkościowych przy zastosowaniu kryterium ilościowego (liczba ludności), uchodzi wydanie Biuletynu *L'Institut International de Statistique* z 1887 roku, które ukazało się w związku z pierwszym Międzynarodowym Kongresem Statystycznym (*World Statistics Congress*), zwołanym w Rzymie w tym samym roku przez Międzynarodowy Instytut Statystyczny (*International Statistical Institute* – ISI). Na łamach tomu II Biuletynu, w kontekście propozycji dotyczących możliwości osiągnięcia międzynarodowej porównywalności ksiąg spisowych, odnajdujemy próby przyporządkowania pojęć *la grande ville*, *la ville* oraz *la campagne* ilościowo skonkretyzowanym populacjom miasta lub siedliska wiejskiego przy użyciu zamkniętych lub jednostronnie otwartych przedziałów wartości (Körösi 1887)¹.

Przyjęty na międzynarodowym forum punkt widzenia na klasyfikację miast pod względem wielkościowym, szybko zakorzenił się w niemieckiej tradycji statystycznej za pośrednictwem działającego od 1872 roku Cesarskiego Urzędu Statystycznego (*Das Kaiserliche Statistische Amt*). Należy zauważyć, że w ogólnym zarysie nie był on kontestowany przez kolejnych sukcesorów tej instytucji w następnych dekadach, pomimo zaistnienia i dużej dynamiki znaczących post-industrializacyjnych przeobrażeń systemu miast zarówno w Niemczech, jak i w innych krajach Europy².

Współcześnie najczęściej przywoływana i stosowana w Niemczech klasyfikacja wielkościowa miast, oparta na kryterium liczby ludności, wyróżnia kolejno: miasta duże (*Großstadt*), miasta średnie (*Mittelstadt*), miasta małe (*Kleinstadt*) oraz tzw. miasta karłowate tudzież „ziemskie” (*Zwergstadt*, *Landstadt*). Klasyfikacja ta nawiązuje ściśle do tradycyjnego podziału przyjętego przez ISI i zakłada, że miastem dużym jest gmina posiadająca status miasta o liczbie

¹ W propozycjach zawartych w Biuletynie, miasto duże (*la grande ville*) definiowane jest jako ośrodek o liczbie ludności powyżej 100 tys. mieszkańców, natomiast miasto małe, średnie (*la ville*) – jako ośrodek o liczbie ludności od 2 tys. do 100 tys. Siedliskom o liczbie ludności poniżej 2 tys. przypisuje się miano wsi (*la campagne*).

² Po utworzeniu Rzeszy Niemieckiej w 1871 roku, centralnymi instytucjami statystycznymi na obszarze Niemiec były kolejno: Cesarski Urząd Statystyczny (*Kaiserliches Statistisches Amt*) w latach 1872–1918, Urząd Statystyczny Rzeszy (*Statistisches Reichsamt*) w latach 1918–1948, Urząd Statystyczny Zjednoczonego Obszaru Gospodarczego (*Statistisches Amt des Vereinigten Wirtschaftsgebietes*) w latach 1948–1950 i Federalny Urząd Statystyczny (*Statistisches Bundesamt*) od 1950 roku w Niemczech Zachodnich oraz Państwowa Centralna Administracja ds. Statystyki (*Die Staatliche Zentralverwaltung für Statistik*) w latach 1945–1990 w Niemczech Wschodnich.

ludności przekraczającej 100 tys., miastem średnim – gmina miejska o liczbie ludności od 20 tys. do 100 tys., zaś miastem małym – miasto skupiające od 5 tys. do 20 tys. mieszkańców. Z klasy miast małych zdecydowanie wyłącza się w tym podziale miasta karłowate („ziemskie”) o liczbie mieszkańców mniejszej niż 5 tys. (Bähr, Jentsch, Kuls 1992; Heineberg 2006). Według przytoczonej klasyfikacji, w 2015 roku w Niemczech do klasy miast dużych zaliczało się 79 miast, do klasy miast średnich – 612 ośrodków, natomiast pozostałe 1 369 gmin miejskich stanowiły miasta małe i karłowate.

W Niemczech, oprócz tradycyjnych, prostych, a co za tym idzie – popularnych klasyfikacji wielkościowych miast, funkcjonują także klasyfikacje bardziej złożone, uwzględniające dodatkowe kryteria. Jednym z najbardziej interesujących przykładów takiego podziału jest klasyfikacja miast i gmin oparta na kryterium liczby ludności i funkcji danej jednostki terytorialnej w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej regionu. Sformułowano ją w Federalnym Instytucie Badań nad Budownictwem, Miastem i Przestrzenią (*Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung*), mieszczącym się w strukturach Federalnego Urzędu Budownictwa i Gospodarki Przestrzennej (*Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung*). Klasyfikacja ta przewiduje wewnątrz trzech głównych klas wielkościowych, tj. w klasie miast dużych, średnich i małych, swego rodzaju podklasy. I tak np. w klasie miast dużych wyróżniono tzw. wielkie duże miasta (*Große Großstadt*) oraz mniejsze duże miasta (*Kleinere Großstadt*)³. Poza trzema głównymi klasami i ich podziałem wewnętrznym wyróżnia się już tylko klasę gmin „wiejskich” (*Landgemeinde*). Należy zauważyć, że takie podejście do wielkościowej systematyki gmin niezbyt ściśle nawiązuje do tradycyjnej dychotomii miasto–wieś, pozwalającej rozróżnić miejskie i wiejskie lokalne jednostki terytorialne na podstawie kryterium prawno-administracyjnego. Może ono zatem być w niektórych wypadkach pozbawione walorów operacyjności. Liczne przykłady pokazują, że opisywana klasyfikacja zalicza m.in. do klasy miast małych, a nawet średnich gminy nie posiadające statusu miasta. Z kolei w klasie gmin „wiejskich” mieszczą się gminy z najmniejszymi siedliskami o statucie miasta⁴. W ujęciu powyższego podziału wielkościowego gmin w 2015 roku w Niemczech istniało 4 587 „małych miast”, o przeciętnej liczbie ludności 5,3 tys. i średniej powierzchni 35,4 km².

³ Federalny Instytut Badań nad Budownictwem, Miastem i Przestrzenią w opisywanej klasyfikacji wyróżnia kolejno podklasy: wielkich dużych miast (*Große Großstadt*), mniejszych dużych miast (*Kleinere Großstadt*), większych średnich miast (*Größere Mittelstadt*), mniejszych średnich miast (*Kleinere Mittelstadt*), większych małych miast (*Größere Kleinstadt*) oraz małych miast małych (*Kleine Kleinstadt*).

⁴ W samej tylko Brandenburgii zakwalifikowano do klasy „miast średnich” cztery gminy nie posiadające statusu miasta z liczbą ludności powyżej 20 tys. (Blankenfelde-Mahlow, Wandlitz, Kleinmachnow i Panketal). Z drugiej strony na liście „gmin wiejskich” w tym regionie widnieje aż 36 gmin ze statusem miasta.

Obszerne przywoływanie dalszych przykładów funkcjonujących w Niemczech klasyfikacji wielkościowych miast nie wydaje się w tym miejscu potrzebne. Niezależnie od konkretnej formy i szczegółowych ustaleń, większość z nich uwięziona jest w tradycji zapoczątkowanej przed ponad stu laty. Uwaga ta dotyczy zresztą nie tylko niemieckiej praktyki statystycznej, ale i metodologicznych kanonów obowiązujących w tym zakresie w innych krajach Europy. Szczególnie wiele kontrowersji budzi utrzymujący się niezmiennie pogląd, według którego każde miasto o liczbie ludności 100 tys. lub więcej może być określane jako miasto duże⁵.

W niniejszym opracowaniu na potrzeby prowadzonych analiz przyjęto założenie, że małym miastem jest gmina typu miejskiego (jednostka administracyjna o statusie miasta) licząca do 20 000 mieszkańców. Tak więc jako miasta małe rozpatruje się zarówno najmniejsze ośrodki o liczbie mieszkańców do 5 tys. (*Zwergstadt*, *Landstadt*), jak i „właściwe” małe miasta (*Kleinstadt*) liczące od 5 tys. do 20 tys. mieszkańców.

W oparciu o dostępne dane można przeprowadzić najbardziej podstawową charakterystykę „statystycznego” małego miasta w kontekście Niemiec Wschodnich, posługując się przykładem kraju Brandenburgii. W 2015 roku w regionie tym istniało 113 miast, w tym 90 miast małych. Wśród małych gmin miejskich dominowały te o liczbie ludności do 10 tys. (68 miast), przy średniej liczbie ludności dla całej zbiorowości równej 7,4 tys. Szczególnie interesująca jest jednak charakterystyka małych miast brandenburskich w aspekcie wielkości powierzchni poszczególnych gmin miejskich. Przeciętna powierzchnia takiej gminy wynosiła aż 116 km², co w porównaniu do areału polskich małych miast jest wartością stonkowo dużą. Największą powierzchnią wśród małych miast Brandenburgii wyróżnia się Wittstock nad Dosse. Licząc zaledwie 14,4 tys. mieszkańców gmina ta rozpościera się na powierzchni 420,2 km². Jest to terytorium przewyższające wielkością powierzchnię wszystkich dużych miast w Polsce z wyjątkiem Warszawy. Jednocześnie najmniejsze pod względem liczby ludności miasto w Brandenburgii – Märkisch Buchholz (770 mieszkańców) zajmuje powierzchnię aż 24,9 km².

Powyższe spostrzeżenia nasuwają wniosek, że w środkowo-wschodnich Niemczech, w tym także w rejonie Berlina, małe miasta są przeciętnie gminami bardzo słabo zurbanizowanymi, o małej gęstości zaludnienia i silnie rozgęszczonej strukturze przestrzenno-funkcjonalnej. Taka charakterystyka upodabnia je *de facto* do polskich gmin miejsko-wiejskich, przy czym – jak wspomniano

⁵ Warto pamiętać, że jeszcze w 1910 roku, tj. blisko ćwierć wieku po pierwszym Międzynarodowym Kongresie Statystycznym, na świecie istniało zaledwie 12 miast o liczbie mieszkańców ponad 1 mln. Tymczasem według danych z 2015 roku globalna zbiorowość miast „milionowych” przekraczała już 500 ośrodków. Jest to zaledwie jedna z wielu przesłanek przemawiających za koniecznością redefinicji pojęcia „dużego miasta” na potrzeby międzynarodowej statystyki.

powyżej – w strukturach terytorialno-administracyjnych niemieckich krajów związkowych kategoria taka (typu *Stadt-Land-Gemeinde*) formalnie, tj. pod względem prawno-administracyjnym, nie istnieje.

1.3. Transformacja Niemiec Wschodnich – specyfika przemian i ich konsekwencje

Analiza rozwoju gmin miejskich w Niemczech Wschodnich po tzw. Zjednoczeniu Niemiec wymaga niewątpliwie zrozumienia istoty procesów transformacyjnych, które zostały zainicjowane na obszarze byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej po 1990 roku. Ważny jest w tym kontekście nie tylko przebieg samej transformacji, ale i jej następstwa. Transformacja wschodnioniemiecka pod wieloma względami mieściła się w ogólnym nurcie postkomunistycznych przeobrażeń systemowych w Europie Środkowo-Wschodniej, lecz jednocześnie cechowała się wyraźną „regionalną” specyfiką i dynamiką, która nie miała precedensu (Wiesenthal 1999; Zwahr 2000; Schroeder 2006).

Punktem wyjścia do rozważań na temat przebiegu i następstw transformacji Niemiec Wschodnich powinna być refleksja nad procesem zjednoczeniowym, który w 1990 roku doprowadził do połączenia zachodnioniemieckiej Republiki Federalnej Niemiec z Niemiecką Republiką Demokratyczną. Zasadniczą kwestią, jaka się tutaj pojawia, jest pytanie, na ile tzw. zjednoczenie (*Vereinigung*, *Wiedervereinigung*) obu dotąd odrębnych państw niemieckich oparte było na zasadzie partnerstwa i równouprawnienia w rokowaniach, a co za tym idzie – na kryterium podejmowania obustronnych kompromisowych rozwiązań co do kształtu „nowego”, odrodzonego państwa, rozciągającego się od Renu i Alp po Odrę i Nysę Łużycką. Odkładając na bok oficjalną „linię” interpretacyjną i polityczną poprawność należy stwierdzić, że tzw. zjednoczenie dwóch niemieckich republik miało raczej postać przystąpienia (*Beitritt*) rozwiązującej się NRD do RFN lub nawet aneksji (*Anschluss*) Niemiec Wschodnich przez zachodnioniemieckie państwo związkowe.

Rzeczywisty charakter tzw. Zjednoczenia Niemiec zdeterminował charakter wschodnioniemieckiej transformacji przesądzając o jej specyfice i odmienności względem równoczesnych procesów przemian zachodzących w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Transformacja byłej NRD była transformacją egzogeniczną, realizowaną według strategii *top-down*. Wszelkie rozwiązania organizacyjne wprowadzano według wzorców sprawdzonych w „starej” Republice Federalnej. Z zachodu transferowano zarówno „gotowe” instytucje, finanse i dobra, jak i personel, elity oraz wiedzę przy założeniu bezwarunkowej społeczno-kulturowej adaptacji Niemców zamieszkujących regiony wschodnie (Bertram, Kollmorgen 2001; Kollmorgen 2005, 2009).

Transformacyjne przemiany w Niemczech Wschodnich miały bardzo gwałtowny przebieg. Odnosząc się do tempa tych przeobrażeń sięga się do pojęcia strukturalnego przełomu (*Strukturbruch*). Sprowadzał się on do radykalnej zmiany warunków społeczno-gospodarczego rozwoju regionów, miast i gmin (Hanemann 2003). W krótkim czasie zmieniły się struktura gospodarki i system polityczny na skutek błyskawicznego, szablonowego przejścia ekonomicznych, politycznych i prawnych uregulowań systemu zachodnioniemieckiego.

Szczególnie brzemiennie w skutkach okazały się strukturalne przemiany wschodnioniemieckiej gospodarki, którą na zasadzie swoistej „próby ognia” skonfrontowano z gospodarką światową, funkcjonującą w warunkach globalizacji, deregulacji, liberalizacji i elastyczności produkcji. Struktura gospodarcza NRD była naznaczona występowaniem przestarzałych zakładów, monokulturą przemysłową i niedostateczną produktywnością, na skutek czego pierwszym najważniejszym następstwem przemian był upadek przemysłu. Deindustrializacja wywołała ogromne bezrobocie, ponieważ tworzenie nowych miejsc pracy w sektorze usług nie było w stanie kompensować skutków redukcji zatrudnienia w sektorze przemysłu. Nadpodaż siły roboczej została w krótkim czasie spotęgowana wieloma pozaprzemysłowymi przemianami strukturalnymi, w tym dekolokalizacją rolnictwa (*De-LPGisierung*), demontażem struktur administracji politycznej (*De-Administrierung*) oraz likwidacją instytucji wojskowych (*De-Militarisierung*). Stopa bezrobocia rejestrowanego w pierwszych latach po zjednoczeniu osiągnęła bardzo wysoki, niespotykany w warunkach zachodnioniemieckich poziom, zwłaszcza na obszarach peryferyjnych, położonych z dala od największych miast⁶.

Radykalna i przyspieszona przebudowa struktur gospodarczych pociągnęła za sobą wiele negatywnych następstw, w tym przede wszystkim masowe wewnętrzne migracje międzyregionalne, selektywne pod względem struktury społecznej i wiekowej ludności, z ujemnym saldem po stronie regionów wschodnich. Najlepiej wykształceni, młodzi mieszkańcy „nowych landów” wyruszyli w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia przede wszystkim do Hamburga, Nadrenii i najbogatszych aglomeracji południowo-zachodnich Niemiec. Na proces intensywnego odpływu ludności nałożyła się niekorzystna tendencja spadku przyrostu naturalnego. W ciągu ćwierćwiecza transformacji oba te procesy doprowadziły do znaczącej depopulacji Niemiec Wschodnich. W latach 1990–2015 liczba ludności na obszarze byłej NRD (wraz z Berlinem) spadła z poziomu 18,2 mln do 16,1 mln.

Przemiany gospodarcze w połączeniu z niekorzystnymi zjawiskami demograficznymi oraz procesami lokalnymi, w tym między innymi postępującą sub-

⁶ Według danych z 1992 roku, stopa bezrobocia rejestrowanego w Meklemburgii-Przedpomorzu wynosiła 16,8%, w Turyngii – 15,4%, w Saksonii-Anhalt – 15,3%, w Saksonii – 13,6%. W tym samym czasie wartość tego samego wskaźnika dla Bawarii, Badenii-Wirtembergii czy Hesji utrzymywała się na poziomie 4 do 5%.

urbanizacją mieszkaniową (*Stadt-Umland-Wanderung*), doprowadziły do pojawienia się i eskalacji zjawiska kurczenia się miast (*Stadtschrumpfung*). Procesy „erozji” lokalnych gospodarek i zubożenia bazy ekonomicznej, a w efekcie fizycznej redukcji struktur miejskich, osiągnęły niespotykaną dotąd skalę. Procesowi kurczenia się podlegały niemal wszystkie wschodniemieckie miasta, niezależnie od ich położenia, wielkości oraz statusu administracyjnego (Barnick 2008).

W kontekście głównego przedmiotu badań referowanych w ramach niniejszego opracowania, bardzo ważnym elementem transformacji Niemiec Wschodnich po 1990 roku była całkowita przebudowa systemu administracji terenowej, w tym terytorialnych struktur polityczno-administracyjnych. Reformy w tej sferze rozpoczęły się jeszcze przed wejściem w życie traktatu zjednoczeniowego i znalazły swój wyraz w likwidacji 14 okręgów administracyjnych (*Bezirk*) i restytucji pięciu dużych krajów związkowych (*Bundesland*), tj. Brandenburgii (*Brandenburg*), Meklemburgii-Przedpomorza (*Mecklenburg-Vorpommern*), Saksonii (*Sachsen*), Saksonii-Anhalt (*Sachsen-Anhalt*) i Turyngii (*Thüringen*) oraz nadaniu miastu Berlin statusu odrębnego kraju związkowego. Drugim etapem tych przemian były reformy administracji terenowej na szczeblu lokalnym i ponadlokalnym, które skutkowały znaczącym wzmocnieniem samorządu terytorialnego oraz daleko idącą modernizacją podziałów terytorialnych na szczeblu powiatów (*Landkreis*) i miast na prawach powiatu (*Kreisfreie Stadt*) oraz gmin (*Stadt, Gemeinde*). Reformy na niższych poziomach przebiegały równocześnie, aczkolwiek niezależnie w poszczególnych regionach będąc wyłączną prerogatywą władz poszczególnych krajów (Dolata, Kaczmarek 2003; Dolata 2008).

1.4. Aglomeracja Berlina – zagadnienia delimitacji i uwarunkowania rozwoju lokalnego po 1990 roku

Pojęcie aglomeracji Berlina (*Agglomeration Berlin, Ballungsgebiet Berlin*), podobnie jak ma to miejsce w przypadku wielu innych wielkich zespołów osadniczych, jest pojęciem bardzo niejednoznacznym. Wszelkie analizy, w toku których zachodzi potrzeba zastosowania tego terminu dla określenia przestrzennego zakresu badań, wiążą się z koniecznością dokonywania kolejnej subiektywnej delimitacji lub wyboru konkretnej gotowej koncepcji uściślenia z natury rozmytych ram przestrzennych złożonej struktury wielkomiejskiej.

W czasach nowożytnych Berlin niezmiennie zaliczał się nie tylko do największych miast niemieckiego obszaru językowego, ale i Europy, a liczbę 100 tys. mieszkańców przekroczył po raz pierwszy już w 1746 roku. Co najmniej od początku epoki industrialnej Berlin notował zarówno szybkie przyrosty populacji, jak i dynamicznie rozwijał się w sensie przestrzennym poprzez skokowe,

znaczące poszerzanie granic miasta (Schwenk 2002)⁷. W latach 60. XIX wieku był już miastem półmilionowym silnie oddziałującym na swoje otoczenie poprzez intensywne i wielowymiarowe procesy urbanizacyjne. Współczesne granice niemieckiej stolicy zostały w ogólnym zarysie ustalone w 1920 roku i właśnie w latach 20. XX wieku zostały zainicjowane procesy kształtowania się zespołu miejskiego Berlina w obecnej skali przestrzennej (Dolata, Kaczmarek 2003)⁸. Postępowały one nieprzerwanie przez kolejny wiek, a ich tempa nie osłabiły znacząco ani zniszczenia wojenne i straty ludnościowe z połowy lat 40., ani długotrwały polityczny podział miasta w czasie tzw. zimnej wojny (1945–1990).

Po ponownym zjednoczeniu miasta w 1990 roku pojawiło się bardzo wiele koncepcji w odniesieniu do problemu delimitacji szeroko rozumianego zespołu miejskiego Berlina tudzież intensywnie kształtującego się berlińskiego – brandenburskiego obszaru metropolitalnego. Najbardziej praktyczny wymiar mają te podejścia, które zostały wypracowane przez oficjalne instytucje statystyczne na potrzeby statystyk urzędowych, organy odpowiedzialne za tzw. planowanie krajowe (*Landesplanung*) lub przez wysokiej rangi instytucje naukowe koncentrujące się na badaniach z zakresu gospodarki przestrzennej.

Zagadnieniu wyznaczania ram przestrzennych stołecznej aglomeracji szczególnie wiele uwagi poświęcił wspomniany wyżej Federalny Instytut Badań nad Budownictwem, Miastem i Przestrzenią (*Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung*). W różnych kontekstach wyznaczył on co najmniej cztery zasięgi obszaru, który może być interpretowany jako aglomeracja Berlina, w tym kategorie takie, jak stosunkowo niewielkie Centrum wraz z Obszarem Uzupełniającym (*Zentrum und Ergänzungsgebiet*), tak zwane Obszary Powiązań Migracyjnych w wariantach powiązań bliższych i ściślejszych oraz powiązań dalszych (*Engerer Pendlerverflechtungsraum, Weiterer Pendlerverflechtungsraum*), a także wielkoskalowy, obejmujący ponad połowę kraju Brandenburgii Obszar Aglomeracji (*Agglomerationsraum*).

Niezależnie od tych ustaleń we wspólnym Krajowym Planie Rozwoju Berlina i Brandenburgii (*Landesentwicklungsplan Berlin – Brandenburg*) z 2009 roku uściślono i prawnie umocowano dwa podstawowe wymiary stołecznego obszaru

⁷ W latach 1737–1825 Berlin niezmiennie funkcjonował w granicach określonych tzw. Murem Akcyzowym (*Akzisemauer*) i zajmował powierzchnię zaledwie 13,3–14 km². W 1841 roku obszar miasta sięgał już 35,1 km², w 1861 roku – 59,2 km², zaś w 1915 roku wzrósł do 65,7 km².

⁸ Z dniem 1 października 1920 roku na mocy „Ustawy o utworzeniu nowej gminy miejskiej Berlina (*Gesetz über die Bildung der neuen Stadtgemeinde Berlin*)” stolica Niemiec objęła obszar o łącznej powierzchni 878,1 km². Na mocy jednego zaledwie aktu prawnego włączono do Berlina 7 okolicznych miast (Spandau, Köpenick, Charlottenburg, Schöneberg, Neukölln, Wilmersdorf i Lichtenberg), 59 gmin wiejskich i 27 majątków ziemskich.

funkcjonalnego w postaci regionów planistycznych, tj. Obszar Powiązań Miasto – Otoczenie (*Stadt-Umland-Zusammenhang Berlin-Potsdam – SUZ*) oraz Region Metropolitalny Berlina i Brandenburgii (*Metropolregion Berlin-Brandenburg*). Pierwszy z tych wymiarów należy identyfikować ze stosunkowo niewielkim obszarem ścisłych, wysoce natężonych oddziaływań na poziomie funkcji podstawowych i średniego szczebla, zachodzących pomiędzy Berlinem a zbiorowością kilkudziesięciu najbliższych gmin. Drugi wymiar utożsamia się ze znacznie szerszym obszarem obejmującym cały kraj związkowy Brandenburgii, w ramach którego rozpatruje się oddziaływanie Berlina na poziomie funkcji metropolitalnych (Kujath 2005). Należy zauważyć, że niezależnie od tego, jak wielki jest rozmach delimitacji zmierzającej do określenia zewnętrznych ram przestrzennych aglomeracji Berlina, w świetle polityczno-terytorialnej struktury Republiki Federalnej Niemiec mamy tu do czynienia z zespołem miejskim rozciągającym się na dwie wysoce autonomiczne jednostki polityczne, tj. odrębne kraje związkowe Berlina i Brandenburgii.

Wydaje się, że w świetle definicji aglomeracji w ujęciu klasycznym w odniesieniu do Berlina najbardziej przekonująca jest wymieniona wyżej koncepcja Obszaru Powiązań Miasto – Otoczenie (SUZ), którą przyjęto dla określenia przestrzennego zakresu analiz prowadzonych w ramach niniejszego opracowania.

Obszar aglomeracji utożsamiany z regionem planistycznym SUZ liczy łącznie 3744 km² powierzchni. Według stanu z końca 2015 roku był on zamieszkiwany przez blisko 4,5 mln osób. Pod względem strukturalnym składa się z dwóch głównych stref, tj. rdzenia aglomeracji w postaci kraju – miasta Berlina (892 km² – 3,5 mln mieszkańców w 2015 roku) oraz pierścienia zewnętrznego (*Berliner Umland*) obejmującego 50 gmin wchodzących w skład kraju Brandenburgii, w tym miasta na prawach powiatu Poczdam (*Kreisfreie Stadt Potsdam*) oraz 49 gmin miejskich i wiejskich należących do ośmiu powiatów ziemskich (*Landkreis*). Berliński *Umland* rozciąga się na powierzchni 2852 km². W 2015 roku obszar ten skupiał 950 tys. mieszkańców (ryc. 1).

W latach 1990–2015 silnie zurbanizowany i gęsto zaludniony obszar aglomeracji Berlina cechował się wyraźnie łagodniejszym kursem procesów transformacyjnych w stosunku do słabiej zurbanizowanych obszarów położonych peryferyjnie, bliżej zewnętrznych granic Brandenburgii. Odmienność ta przejawiała się przede wszystkim w przewadze pozytywnych następstw przemian nad następstwami negatywnymi. Korzyści skali i aglomeracji, bardzo korzystne położenie w sieci transportowej i rosnące znaczenie integrującego się przestrzennie Berlina jako ośrodka metropolitalnego, stały się bezpośrednią przyczyną polaryzacji rozwoju gospodarczego nie tylko w skali regionu, ale także całego Niemiec Wschodnich (Kujath 2005; Korcelli-Olejniczak 2009).

Ryc. 1. Aglomeracja Berlina (Obszar Powiazań Miasto–Otoczenie – SUZ) na tle struktury terytorialno-administracyjnej środkowej Brandenburgii

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych Urzędu Kartografii i Geoinformacji Kraju Brandenburgii (LGB)

Żadne z negatywnych zjawisk około-transformacyjnych, jak choćby – recesja w sferze produkcji, bezrobocie czy odpływ ludności, nigdy nie zarysowały się w berlińskiej aglomeracji tak wyraźnie, jak miało to miejsce na słabo zurbanizowanych obszarach peryferyjnych. Berlin jako największe miasto i stolica Niemiec, z ciągle rozbudowującą się różnorodną bazą ekonomiczną i funkcjami metropolitalnymi, stwarzał permanentnie bardzo korzystne warunki rozwoju lokalnego dla miast i gmin położonych w zewnętrznym pierścieniu zespołu miejskiego. Ta „uprzywilejowana” strefa szybko zyskała nieoficjalne, lecz bardzo obrazowe miano Pasa Tłuszczu (*Speckgürtel*), które trafnie odnosi się do jej sytuacji społecznej i ekonomicznej⁹.

⁹ W 2016 roku łączna wartość produktu krajowego brutto wytworzonego w Berlinie wynosiła 129,5 mld euro. Była to wartość znacząco przewyższająca wartość PKB

1.5. Rozwój małych miast w aglomeracji Berlina w latach 1990–2015

W 1990 roku, tuż przed rozwiązaniem Niemieckiej Republiki Demokratycznej, na obszar objęty wspólnie statusem regionu planistycznego SUZ składały się: politycznie podzielony Berlin, tj. tzw. Berlin Zachodni (*Westberlin*) i Berlin Wschodni – stolica NRD (*Berlin – Hauptstadt der DDR*) oraz przyległe do Berlina części dwóch okręgów (*Bezirke*) – poczdamskiego i frankfurckiego. W granicach okręgu poczdamskiego były to: powiat grodzki (*Stadtkreis*) Poczdam (*Potsdam*) oraz lokalne jednostki administracyjne należące do powiatów Oranienburg, Nauen, Potsdam-Land, Zossen i Königs Wusterhausen. W okręgu frankfurckim bezpośrednio sąsiedztwo Berlina stanowiły natomiast miasta i gminy znajdujące się w granicach powiatów Bernau, Strausberg i Fürstenwalde.

W końcu 1990 roku w obrębie współczesnego SUZ znajdowało się osiem miast o liczbie ludności do 20 tys. Były to miasta: Velten w powiecie Oranienburg, Teltow i Werder nad Hawelą w powiecie Potsdam-Land, Königs Wusterhausen i Mittenwalde w powiecie Königs Wusterhausen, Bernau bei Berlin i Werneuchen w powiecie Bernau oraz Altlandsberg w powiecie Strausberg. Ta niewielka zbiorowość małych miast zewnętrznego pierścienia berlińskiej aglomeracji była pod wieloma względami bardzo zróżnicowana. Różniła je przede wszystkim liczba ludności, ale także położenie względem zewnętrznych granic Berlina i głównych szlaków komunikacyjnych, funkcje administracyjne oraz rozmiary i różnorodność bazy ekonomicznej. Wyróżniały się wśród nich zwłaszcza dwa miasta powiatowe – Bernau i Königs Wusterhausen o liczbie ludności na poziomie 18–19 tys. i randze ośrodków społeczno-gospodarczych o znaczeniu ponadlokalnym. Odmienną kategorię stanowiły miasta Velten i Werder nad Hawelą – ośrodki lokalne o wyspecjalizowanych funkcjach i korzystnym położeniu w ważnych korytarzach transportowych, zamieszkałe przez około 10–11 tys. osób. Klasą samą dla siebie było miasto Teltow (14,8 tys. mieszkańców), leżące w bezpośrednim sąsiedztwie Berlina Zachodniego w silnie zurbanizowanej bliskiej strefie podmiejskiej. Ostatnią podgrupę małych miast w berlińskiej aglomeracji stanowiły najmniejsze („karłowate”) ośrodki Altlandsberg, Mittenwalde i Werneuchen o liczbie ludności od 2 tys. do 3,2 tys. Są to miasteczka o bardzo dawnej metryce, które „zatrzymały się w rozwoju” jeszcze przed epoką XIX-wiecznej industrializacji. Do 1990 roku nie wykazywały żadnych symptomów nowożytnych procesów rozwoju miejskiego i odznaczały się wszelkimi cechami społeczno-ekonomicznej stagnacji.

Okres pierwszych 25 lat wschodnioniemieckiej transformacji okazał się czasem znaczących przeobrażeń układu osadniczego w aglomeracji Berlina, w tym istotnych zmian układu miast małych. Objawiały się one poprzez zmianę samej liczby małych miast, zmianę liczby ludności poszczególnych ośrodków, a także ich rozwój przestrzenny.

każdego z pozostałych krajów związkowych w Niemczech Wschodnich. W tym samym roku PKB Brandenburgii wynosiło 68,5 mln euro.

Przeobrażenia te były między innymi uwarunkowane pozytywnymi trendami demograficznymi na obszarze *Berliner Umland* (SUZ), w tym przede wszystkim na skutek intensywnej suburbanizacji mieszkaniowej. W latach 1990–2015 w 49 na 50 gmin zewnętrznego pierścienia aglomeracji Berlina notowano sumarycznie wysokie dodatnie saldo ruchu wędrownego przekraczające 300 osób na 1 000 mieszkańców¹⁰. Saldo ruchu naturalnego nie było wprawdzie aż tak korzystne, ale pozwalało wnioskować o relatywnie wysokiej równowadze demograficznej w tym zakresie w porównaniu z położonymi peryferyjnie obszarami Brandenburgii. W latach 1990–2014 aż w dziewięciu gminach aglomeracji notowano przewagę liczby urodzeń nad liczbą zgonów. Warto przy tym zauważyć, że w tym czasie w całym kraju Brandenburgii tylko 20 gmin na 417 cechowało się dodatnim przyrostem naturalnym. W efekcie takiego kształtowania się głównych składowych procesów demograficznych, w okresie całego pierwszego ćwierćwiecza wschodnioniemieckiej transformacji tylko cztery gminy berlińskiej aglomeracji odnotowały spadek ogólnej liczby ludności (maksymalnie na poziomie kilkunastu %). Pozostałe gminy cechowały się wyraźnym dodatnim przyrostem rzeczywistym. Aż 42 gminy w obrębie SUZ zwiększyły liczbę ludności o co najmniej 20%.

Przekształcenia układu osadniczego w aglomeracji Berlina, w tym istotne zmiany układu miast małych były jednak znacząco uwarunkowane także innym ważnym czynnikiem, a mianowicie zakrojonymi na szeroką skalę reformami struktury terytorialno-administracyjnej Brandenburgii, a zwłaszcza zmianami podziału terytorialnego na szczeblu gmin. Od chwili restytucji Brandenburgii jako kraju związkowego w 1990 roku, reformy te były wyłączną kompetencją władz krajowych w ramach tzw. krajowego ustawodawstwa konkurencyjnego (*konkurrierende Gesetzgebung*). Pierwszym etapem tych reform była przeprowadzona w 1993 roku reforma powiatowa, która doprowadziła do radykalnej redukcji liczby powiatów (i miast na prawach powiatu) przekształcając je w stosunkowo duże jednostki administracyjne, niemal na kształt niewielkich regionów¹¹. Jeszcze większe znaczenie w aspekcie kształtowania się układu miast w regionie i ich klasyfikacji wielkościowej miały realizowane niemal permanentnie modernizacje układu gmin (miejskich i wiejskich) wewnątrz poszczególnych powiatów. Kulminowały one w 2003 roku i polegały przede wszystkim na łączeniu relatywnie małych tzw. jednowioskowych gmin w większe jednostki oraz na przyłączaniu

¹⁰ W niniejszym rozdziale zjawiska demograficzne w latach 1990–2014 (–2015) rozpatruje się w układzie gmin według stanu podziału administracyjnego w 2015 roku.

¹¹ Ustawa o nowym podziale na powiaty i miasta na prawach powiatu w Kraju Brandenburgii (*Gesetz zur Neugliederung der Kreise und kreisfreien Städte im Land Brandenburg* – KNGBbg) z dnia 24 grudnia 1992 roku, nowelizowana odrębną ustawą z 15 października 1993 roku, zmniejszała liczbę powiatów z 38 do 14, natomiast liczbę miast na prawach powiatu – z 6 do 4 jednostek.

do miast okolicznych gmin wiejskich¹². Skalę i charakter zmian struktur terytorialno-administracyjnych przeprowadzonych w Brandenburgii po 1990 roku ilustrują ryc. 2a i 2b, które odnoszą się do przykładu południowo-wschodniej części środkowej Brandenburgii, w tym istniejącego do 1993 roku powiatu Königs Wusterhausen. Powiat ten w ostatnim okresie funkcjonowania zajmował powierzchnię 726 km² i składał się z 48 gmin. W 1993 roku jego obszar stał się w ogólnym zarysie częścią nowego, znacznie większego powiatu Dahme-Spreewald (2274 km²). W latach 1993–2015 liczba gmin w granicach byłego powiatu Königs Wusterhausen została zredukowana do 15.

Ryc. 2a. Struktura terytorialno-administracyjna i układ miast w środkowej Brandenburgii (część południowo-wschodnia) w 1990 roku (stan w dniu 1 stycznia)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych publikowanych przez Urząd Kartografii i Geoinformacji Kraju Brandenburgii (LGB)

¹² Terytorialna reforma gminna w Brandenburgii w 2003 roku była ukierunkowana na likwidację specyficznych obligatoryjnych związków komunalnych zrzeszających tymczasowo niewielkie gminy wiejskie (*Amt*) i tworzenie większych, w pełni samodzielnych gmin. Wprowadzono ją zasadniczo pakietem sześciu ustaw krajowych oraz na mocy dobrowolnych umów międzykomunalnych zawieranych pomiędzy gminami. Wszystkie te akty prawne weszły w życie dnia 26 października 2003 roku.

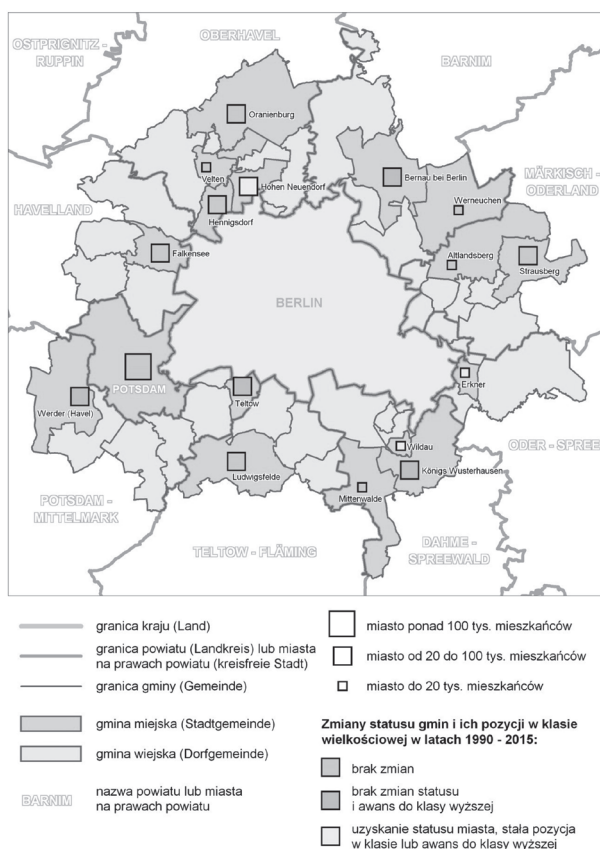

Ryc. 2b. Struktura terytorialno-administracyjna i układ miast w środkowej Brandenburgii (część południowo-wschodnia) w 2015 roku (stan w dniu 31 grudnia)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych przestrzennych publikowanych przez Urząd Kartografii i Geoinformacji Kraju Brandenburgii (LGB)

W latach 1990–2015 głównym kierunkiem zmian obserwowanych w odniesieniu do zbiorowości miast małych w obrębie aglomeracji Berlina był przyrost ich liczby ludności. Przyrost ten miał w dużej mierze charakter przyrostu pozornego, ponieważ w dużo większym stopniu był on następstwem znaczącego powiększenia się powierzchni poszczególnych gmin miejskich na skutek opisanych powyżej reform terytorialnych niż skutkiem realnego napływu ludności czy przyrostu naturalnego. Swego rodzaju potwierdzeniem tej tezy jest przypadek miasta Velten, które w całym czasowym zakresie analizy nie zmieniło istotnie swoich granic. Pomimo budowy kilku osiedli mieszkaniowych w latach 1994–1998 liczba ludności tego ośrodka w ciągu ćwierćwiecza wzrosła zaledwie o 1,3 tys. (12,4%). Natomiast w przypadku siedmiu pozostałych miast, które w 1990 roku zaliczały się do ośrodków małych, doszło do znaczącego powiększenia obszaru administracyjnego kosztem okolicznych

gmin wiejskich, przede wszystkim w 2003 roku. Na skutek tych zmian do 2015 roku aż cztery miasta małe awansowały do klasy miast średnich, w tym Bernau bei Berlin, Königs Wusterhausen, Teltow i Werder nad Hawelą. Bernau bei Berlin i Königs Wusterhausen, pomimo utraty funkcji siedziby władz powiatu, utrzymały pozycję znaczących centrów ponadlokalnych osiągając liczbę ludności na poziomie 36–37 tys. W latach 1990–2015 w wyniku reform terytorialnych korzystnych dla gmin miejskich znacząco „wzmocniły się” również najmniejsze miasta małe: Altlandsberg, Mittenwalde i Werneuchen pozostając jednak w swojej klasie wielkościowej¹³ (ryc. 3).

Ryc. 3. Miasta aglomeracji Berlina (regionu planistycznego SUZ) w 2015 roku według klas wielkościowych i kierunków przemian w latach 1990–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Kartografii i Geoinformacji Kraju Brandenburgii (LGB) oraz Urzędu Statystycznego Berlina i Brandenburgii

¹³ Obszar tych najmniejszych gmin miejskich w aglomeracji Berlina został zwiększony o kilkaset procent w stosunku do stanu wyjściowego w 1990 roku. Np. do miasteczka Mittenwalde przyłączono w 2003 roku siedem okolicznych gmin. Podobna była skala zmian w przypadku miast Werneuchen i Altlandsberg.

Przeobrażenia struktur terytorialno-administracyjnych, które doprowadziły do zwiększenia powierzchni małych miast, z jednej strony umożliwiły wprawdzie ich awans w klasyfikacji wielkościowej, względnie zagwarantowały wzmocnienie pozycji w aspekcie liczby ludności, z drugiej jednak strony skutkowały daleko idącym rozgęszczeniem struktury przestrzennej tych jednostek nadając im *de facto* miejsko-wiejski lub wręcz wiejski charakter pod względem fizjograficznym i funkcjonalnym. Szczególnie jaskrawym przykładem są tutaj miasta Altlandsberg i Werneuchen, gdzie według danych z 2015 roku udział terenów zabudowanych w ogólnej powierzchni gminy wynosił odpowiednio zaledwie 4,6% i 5,3%, zaś użytków rolnych i lasów łącznie – 87,1% i 85,4%.

W latach 1990–2015 zmiany w układzie małych miast aglomeracji Berlina były również związane z pojawieniem się nowych gmin miejskich, na skutek nadania statusu miast stosunkowo dużym i silnie zurbanizowanym gminom wiejskim. Chronologicznie, pierwszym takim przypadkiem była przylegająca do Berlina od południowego wschodu gmina Erkner (16,6 km²), leżąca przy ważnym szlaku kolejowym prowadzącym z Europy Wschodniej do niemieckiej stolicy. W 1990 roku gmina ta liczyła 12,2 tys. mieszkańców i aż do 2015 roku pozostawała w stanie demograficznej stagnacji. Jednak w 1998 roku Erkner, jako pierwsza gmina wiejska na obszarze byłej NRD, uzyskała status miasta powiększając zbiorowość miast małych. Podobna ścieżka rozwoju cechowała pobliską gminę Wildau (9,1 km²). Jednostka ta jako niewielka, gęsto zaludniona, zurbanizowana gmina wiejska przez ponad 20 lat procesów transformacyjnych notowała istotny przyrost liczby mieszkańców z poziomu 7,1 tys. do 10,0 tys. W 2013 roku również uzyskała status miasta. Należy zauważyć, że w latach 1990–2015 zarówno w przypadku Erkner, jak i Wildau nie doszło do zmian granic administracyjnych (ryc. 3).

W kontekście procesów rozwoju małych miast w aglomeracji Berlina w okresie transformacji, szczególnie interesujący przypadek przyspieszonego rozwoju przestrzennego i ludnościowego przy jednoczesnym awansie pod względem statusu stanowi gmina Hohen Neuendorf, która podobnie jak Velten leży w północno-zachodniej części stołecznego zespołu miejskiego. Jeszcze w 1990 roku Hohen Neuendorf jako gmina wiejska liczył 8,3 tys. mieszkańców. Już w pierwszych latach przemian, po początkowej depopulacji tej jednostki, doszło do przyłączenia do niej dwóch sąsiednich gmin (Bergfelde i Borgsdorf), na skutek czego liczba ludności wzrosła do 13,5 tys. W 1999 roku rozwijająca się w nowych granicach gmina uzyskała status miasta. Jeszcze przed 2003 rokiem, kiedy to Hohen Neuendorf wszedł w kolejny etap swojego rozwoju przestrzennego (fuzja z gminą Stolpe), liczba mieszkańców miasta przekroczyła 20 tys.

1.6. Wnioski

Analiza procesów rozwoju małych miast w aglomeracji Berlina w latach 1990–2015 uwidoczniła główne uwarunkowania i kierunki rozwoju poszczególnych ośrodków oraz pozwoliła określić ich nowe pozycje w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej aglomeracji stolicy Niemiec. Okres 25 lat wschodnioniemieckiej transformacji przyniósł szereg istotnych zmian układu miast małych. Korzystne tendencje w zakresie zjawisk demograficznych w połączeniu z radykalnymi reformami struktur terytorialno-administracyjnych przede wszystkim pociągnęły za sobą zmniejszenie się samej liczby małych gmin miejskich. Cztery miasta, które w 1990 roku zaliczały się do zbiorowości małych miast, znacząco zwiększyły swą liczbę ludności awansując do klasy miast średnich. Jednocześnie klasa miast małych została „zasilona” nowymi dwiema gminami wiejskimi, które uzyskały status miasta. Na skutek powszechnych w zespole miejskim Berlina nowych uwarunkowań politycznych i społeczno-gospodarczych wzrosła także rola najmniejszych miast małych („karłowatych”), które wprawdzie pozostały w swojej klasie, lecz znacząco poszerzyły swoje granice notując tym samym przyrosty ludnościowe. Wraz ze zmianami liczby małych miast oraz ich liczby ludności postępowało rozgęszczenie struktury przestrzennej miejskich jednostek terytorialnych. W okresie ćwierćwiecza transformacji małe miasta aglomeracji berlińskiej utrzymały jednak swoją rolę ważnych elementów wielkiego zespołu miejskiego. Pomimo znaczących przeobrażeń struktury przestrzenno-funkcjonalnej, postępujących procesów metropolizacji przestrzeni i konsolidacji lokalnych systemów osadniczych w wymiarze polityczno-administracyjnym, małe gminy miejskie zachowały swoją tożsamość i odrębność.

Literatura

- Barnick O., 2008, *Die schrumpfende Stadt und das Modell der europäischen Stadt*, VDM Verlag Dr. Müller e.K., Saarbrücken.
- Bähr J., Jentsch C., Kuls W., 1992, *Bevölkerungsgeographie*, de Gruyter, Berlin/New York.
- Bertram H., Kollmorgen R., 2001, *Die Transformation Ostdeutschlands. Berichte zum sozialen und politischen Wandel in den neuen Bundesländern*, Leske + Budrich, Opladen.
- Dolata M., Kaczmarek T., 2003, *Zmiany podziału terytorialno-administracyjnego Niemiec Wschodnich w latach 1990–2002*, „Czasopismo Geograficzne”, 74 (1–2), Wrocław: 39–57.
- Dolata M., 2008, *Zmiany struktur terytorialno-administracyjnych w niemieckich krajach związkowych położonych przy granicy z Polską*, [w:] Dołzbłasz S., Raczyk A. (red.), *Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4, IGiRR, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław: 157–165.

- Hannemann C., 2003, *Schrumpfende Städte in Ostdeutschland – Ursachen und Folgen einer Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum*, [w:] *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 28: 16–23.
- Heineberg H., 2006, *Stadtgeographie*, 3. Auflage, Schöningh, Paderborn.
- Kollmorgen R., 2005, *Ostdeutschland. Beobachtungen einer Übergangs- und Teilgesellschaft*, VS-Verlag, Wiesbaden.
- Kollmorgen R., 2009, *Umbruch ohne Revolution? Beitritt statt Transformation? – Zur Deutung des ostdeutschen Wandels seit 1989 im mittelosteuropäischen Kontext*, „Berliner Debatte Initial”, 20(4): 90–103.
- Korcelli-Olejniczak E., 2009, *Berlin 20 Years Later: Defining or Redefining its Functional Profile? With Some Implications for Warsaw*, „Geographia Polonica”, 82(2), Warszawa: 45–56.
- Körösi M., 1887, *Propositions pour arriver à une comparabilité internationale des ouvrages de recensement*, „Bulletin de l’Institut international de statistique”, 2(1), Rome: 1–212.
- Kujath H.J., 2005, *Restructuring of the Metropolitan Region of Berlin-Brandenburg: Economic Trends and Political Answers*, „Geographia Polonica”, 78(1), Warszawa: 117–136.
- Lang T., Tenz E., 2003, *Von der schrumpfenden Stadt zur Lean City. Prozesse und Auswirkungen der Stadtschrumpfung in Ostdeutschland und deren Bewältigung*, Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund.
- Loest E., 2009, *Die Unvollendete. Warum die 1989er Revolution nicht ganz gelungen ist*, „Die Zeit”, 46, 5.11.2009: 45.
- Schroeder K., 2006, *Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung*, Bayerische Landeszentrale für politische Bildung, München.
- Schwenk H., 2002, *Lexikon der Berliner Stadtentwicklung*, Haude & Spener, Berlin.
- Wiesenthal H., 1999, *Die Transformation der DDR. Verfahren und Resultate*, Bertelsmann Stiftung, Gutersloh.
- Zwahr H., 2000, *Die 89er Revolution in der DDR*, [w:] Wende P. (red.), *Große Revolutionen der Geschichte: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, Beck, München: 357–374.

Historia artykułu

Data wpływu: 12 stycznia 2018

Data akceptacji: 3 kwietnia 2018